

ТЕОРЕТИЧНА СТИЛІСТИКА

Галина Сюта

ОНОВЛЕНИЙ ЗМІСТ І СТАТУС ТЕРМІНА ЦИТАТА В СУЧАСНІЙ СТИЛІСТИЦІ

Теоретичний розвиток стилістики наприкінці ХХ ст., активна розбудова її наукової парадигми зумовили перегляд усталених стилістичних категорій і понять. Зокрема, зосередження дослідницьких інтересів на вивченні багатовимірних і здебільшого нелінійних відносин між текстами як феноменами культури спричинило оновлення змісту й статусу понять, пов'язаних із феноменом поетичної традиції, її тяглості/збереження чи руйнування/перегляду. Одним із таких є сьогодні термін *цитата*. Розширене розуміння лінгвокогнітивної, мовно-естетичної, лінгвопрагматичної природи цитування в усній мові і в текстах різних жанрів і стилів засвідчують розхитування його колишньої однозначності. Як слушно зауважує К. О. Козицька, “при численності публікацій, які демонструють колосальну важливість та наукову затребуваність проблеми цитацій, до неї досі не вироблено єдиного підходу. Ні у вітчизняній, ні в західній науці поки що не визначені межі поняття «цитата», немає єдиних критеріїв класифікації цитат і їх функцій, довільна термінологія, вкрай мало теоретичних робіт, в яких здійснено спробу підсумувати накопичений досвід і запропонувати концепцію цитати з урахуванням різноманітності зафіксованих літературних фактів” (Козицкая Е. А. Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте: Пособие к спецкурсу. – Тверь, 1999. – С. 5).

Зіставлення тлумачень у спеціальних і загальних словниково-енциклопедичних виданнях різних років дає змогу виявити і класичні і новітні погляди на цитату. Класичні тлумачення кодифікують вузьке трактування: “дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи”) (Баранник Д. Х. Цитата // Українська мова: Енциклопедія [вид. 3-є, зі змінами і доповненнями]. – К., 2007. – С. 816).

Видання кінця ХХ – початку ХХІ ст. пропонують сучасніше розширене розуміння – з урахуванням смислотвірних, текстотвірних, семантико-функціональних аспектів уживання цитатних висловлень у системі мови і в текстах різних жанрів і стилів. Ці тлумачення акцентують здатність цитати зумовлювати “рекурсивні відношення діалогічності тексту із семіотичним універсумом культури” (Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава, 2010. – С. 716). У такій інтертекстуальній інтерпретації *цитатою* є не так *безпосереднє запозичення текстового фрагмента*, як *актуалізація* (опертя на нього чи відштовхування від нього) *функціонально-стилістичного коду*, що репрезентує певний спосіб мовомислення або стилістичну, мовно-естетичну чи жанрову традицію (А. Г. Шнітке, М. О. Можейко, Н. А. Кузьміна, К. О. Козицька, Н. В. Семенова, І. В. Арнольд, Т. О. Смирнова, О. О. Селіванова, Т. В. Кальченко). Пор.: “звичне, всім зрозуміле слово цитата [...] тепер застосовується для номінації *будь-якого перегуку, що пов’язує пам’ятки культури* [виділення наше. – Г. С.], не тільки літературні. [...] Цитатою є будь-яка форма текстового (мовного) перегуку (потокі кодів, жанрові зв’язки, парафрази, асоціативні відсилання, ледь вловні алюзії)” (Смирнова Т. А. Типология и функции цитаты в художественном тексте (на материале романов А. Битова «Пушкинский дом», В. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени»): дисс. ... канд. филол. наук : 10.01.08 «Теория литературы. Текстология». – М., 2005. – С. 44). Тобто сучасні дослідники цілеспрямовано акцентують увагу на природі цитати як знака “не свого” мовомислення, що у процесі свідомого чи несвідомого вживлення в інший авторський

текст створює в ньому ефект “чужості”, стимулюючи появу додаткової семантики та / або оцінності.

Розширене мовознавче трактування цитати як найзагальнішого позначення одиниць і засобів діалогізації тексту однією з перших запропонувала З. Г. Мінц, згодом цю позицію активно підтримали І. В. Фоменко, М. Б. Ямпольський, Н. В. Семенова. Поступово ця думка почала домінувати в лінгвістичній свідомості, а сам термін устійнився як *родове* позначення різноманітних структурно-семантичних форм вияву “чужого слова”. Щоправда, дослідники іноді пов’язують таке узагальнення з тим, що в конкретних виявах не завжди можна чітко диференціювати різні типи інтертекстуально навантажених одиниць: “Оскільки в романі часто важко розмежувати такі явища, як цитата, ремінісценція, алюзія, нам видається зручнішим вживання об’єднувального терміна *цитатність* (як загальна властивість поезики “чужого слова”)” (Пустыгина Н. Цитатность в романе Андрея Белого «Петербург» // Труды по русской и славянской филологии. Ученые записки Тартусского гос. ун-та. Т. XXVIII: Литературоведение. – Тарту, 1977. – С. 80.). Концептуально дискутуючи з таким підходом, Т. О. Смирнова наголошує на доцільності принципового, свідомого, а не ситуативно-вимушеного визнання родового статусу цитати: “у термінологічному апараті багатьох дослідників інтертекстуальності терміном *цитата* цілеспрямовано позначають випадки, які можна типологічно класифікувати, і це теж свідчить, що *цитата* – термін родовий” (Смирнова Т. А. Цит. праця. – С. 52).

Інформативним щодо оновлення лінгвостилістичного змісту терміна *цитата* є його зіставлення з поняттям *ремінисценція*. Їх сплутування, нерозрізнення, а часто й нескоординованість родо-видового статусу пов’язана передусім із гіпертрофованим впливом на формування лінгвістичної думки літературознавчих та культурологічних, зокрема естетико-культурологічних концепцій. Як і *цитата*, термін *ремінисценція* позначає наявні в різностильових і різножанрових текстах відсилання до попереднього мовно-культурного досвіду, насамперед – текстуалізованого й закріпленого в мовній свідомості у форматі сталих надслівних єдностей чи образних висловлень.

Пор.: *ремінісценція* – “усвідомлена чи неусвідомлена, точна або перетворена цитата чи іншого роду відсилання до більш-менш відомих раніше вироблених текстів у складі більш пізнього тексту” (Супрун А. Текстовые реминисценции как языковое явление // Вопросы языкознания. – 1995. – №6. – С. 17). Сутність ремінісценцій дослідники визначають як “образи літератури в літературі”, “літературні пригадування” (В. Є. Халізев), результат “несвідомої дії творчої пам’яті” (В. М. Жирмунський), неактуалізовану цитату (Н. А. Кузьміна), “забуту цитату” (З. Г. Мінц).

Визначальним параметром для розмежування *цитати* і *ремінісценції* дослідники (З. Г. Мінц, Н. А. Кузьміна, І. В. Арнольд) вважають критерій *точності відтворення*, який, у свою чергу, безпосередньо скорельований із чинником упізнання. Застосування критерію точності не означає звуженого розуміння цитати як дослівно відтвореного фрагмента протоджерела, а лише умотивовує стратифікацію її різновидів за шкалою “точна – трансформована – семантична” і дає підстави для протиставлення *точної цитати* та *ремінісценції* як перефразованого вживання “чужого” висловлення. Водночас констатація типологічного різновиду *трансформована цитата* дещо розхитує чіткість опозиції *цитата – ремінісценція* і навіть функціонально зближує ці поняття.

Для прикладу розгляньмо відомий біблійний фрагмент «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог» (Іван, 1:1–3). У сучасній українській поетичній мові (а також у цитатному тезаурусі більшості мовців) він практично не відтворюється повністю, а зазвичай функціонує як редукована лаконічна сентенція «Спочатку було Слово», пор.: Інквізитор: *То лиш слова, Джордано! / «Спочатку було Слово!» / Воно безсмертне...* (О. Бердник, Остання ніч); *Як народжується той чи інший задум, деталь, мелодія вірша – не кожен поет зважить відповіді. Та в одному зійдемося ми: спочатку було слово. Від нього і колір, і мелодія, воно лежить наріжним каменем у підвалинах задуму.* (Б. Олійник, Музика слова); *Наперед програмоване, конвойоване, залякане слово нині виходить з тісних рамок... Виходить ослабленим, непевним, глухим. Воно забуло свій рід: «Найперше було Слово»* (Є. Сверстюк, Блудні

сини України); *Слово з'явилося першим, потім з'явилася людина, бо ж сказано: спочатку було Слово* (<http://www.ukrlib.com.ua/sochm/printout.php?id=1001>). Цей редукований формат сентенції слугує прецедентним інваріантом для найрізноманітніших структурно-семантичних реінтерпретацій, актуалізованих як: а) мінімально трансформовані лексичні цитати (наприклад, з усиченням / субституцією окремих слів, із нарощенням заперечних чи уточнювальних елементів тощо): *В утробі/ тремтіла дитина,/ по ній/ розливалася/ млость./ І знала:/ спочатку був біль,/ а не слово,/ кінець буде біль* (Б. Бойчук); *Спочатку була земля./ І в кінці була земля./ І жінка несла по вулиці немовля./ По такій горі високій,/ де кінчалася земля,/ де уже за третім кроком/ починавсь Чумацький Шлях* (І. Жиленко); б) прозорі для впізнання семантичні цитати (ремінісценції) із значними лексико-граматичними змінами, розбудовою прецедентного висловлення, але із збереженням опорних лексем чи синтаксичних конструкцій, які й становлять поріг упізнаваності): *Гнуті дзеркала часу і простору/ у тих льохах приречені на марність/ дошукуються сутньої підвалини/ початку початків того, що було/ поперед всього й створило нас/ с л о в а* (І. Калинець).

Різний ступінь трансформованості, а також інші лінгвальні механізми трансформації розглядуваної біблійної цитати у поезії Б. Бойчука, І. Жиленко та І. Калинця умотивовують їх типологічне розмежування як трансформованих цитат і ремінісценції. Порогом упізнаваності в останній слугують лексеми *слово, початок*: граматично дистанційовані в різних синтагмах, вони в авторському метатексті все-таки залишаються опорними, визначальними для змістового розвитку вірша. Тобто в цьому разі “важливою є не точність цитування, а впізнання. Важливо, щоб читач почув «чужий голос», і тоді .. увесь авторський текст збагатиться за рахунок тексту джерела” (Фоменко І. В. Цитата // Введение в литературоведение: Литературное произведение: основные понятия и термины. – М., 1999. – С. 499). Водночас упізнання ремінісценції читачем не обов'язкове для розуміння вірша (хоч в ідеалі значно поглиблює його), натомість без розкодування цитати адекватне авторському замислові розуміння поезії неможливе.

Лаконічно окреслюючи важливі для сучасної стилістики *кваліфікативні ознаки* цитати, зацентруємо увагу на таких її параметрах:

- знакова природа, здатність виступати метонімічним замісником змісту прецедентного тексту;
- здатність функціонувати як лінгвоментальне відсилання до прецедентного тексту;
- конденсація та відновлюваність інформації про автора та / або протоджерело; неактуалізованість цієї інформації призводить до спотворення або й нівеляції інтертекстуальної інтеракції;
- відтворюваність форми і змісту (їх точність і повнота – величини змінні, у зв'язку з чим дослідники диференціюють точні, трансформовані та семантичні цитати);
- відносна автономність (семантична та / або графосемантична) на тлі нового тексту, збереження статусу “чужого слова”;
- атрибутованість (згадані в тексті чи епітексті ім'я автора, назва протоджерела, що полегшують упізнаваність цитати);
- графосемантична маркованість (лапки, написання курсивом, великими літерами, розрядним шрифтом тощо), які забезпечують візуальну ідентифікацію цитати і сприяють реалізації диференційних щодо цитат як одиниць мови і тексту референтних смислів “сказав не я / не зараз / не тепер”.

Кожен із визначених параметрів заслуговує на детальний розгляд й ілюстрування.

Загалом констатуємо, що сучасні підходи до вивчення лінгвокогнітивної природи цитувань у текстах різних жанрів і стилів, науковий перегляд традиційного розуміння явища цитатності в контексті теорії діалогічності й інтертекстуальності переконливо умотивовують новітній статус цитати як одного з ключових понять інтерпретативної стилістики тексту, родової кваліфікації щодо різноманітних видових форм “чужого” слова. Оновлений термінологічний зміст розглядуваного поняття має бути врахований, а в найближчій перспективі – кодифікований у фахових словниково-енциклопедичних тлумаченнях.